CERCETĂRILE ARHEOLOGICE LA BISERICA LUI ŞTEFAN CEL MARE DIN RĂZBOIENI *

GH. I. CANTACUZINO

Cunoscuta inscripţie pusă de Ştefan cel Mare bisericii ridicate la Războieni consemnează un moment important în istoria Moldovei: acela cînd — în 1476 — *„s-a ridicat puternicul Mehmet împăratul turcesc cu toate puterile sale răsăritene, . . . Şi au venit să prade şi să ia ţara Moldovei“* . . . În marea bătălie purtată în ziua de 26 iulie, la locul numit Pîrîul Alb, *„au fost înfrînţi creştinii de păgîni. Şi au căzut acolo mulţime mare de ostaşi ai Moldovei . . .“ „De aceea a binevoit Io Ştefan voievod cu buna sa voinţă a zidi această biserică . . . pentru amintirea şi întru pomenirea tuturor drept credincioşilor creştini care s-au prăpădit aici. În anul 7004* (1496), *iar al domniei sale anul 40 curgător, în luna noiembrie 18“*[1]. Cuvintele inscripţiei precizează caracterul comemorativ al ctitoriei, menită să eternizeze amintirea ostaşilor căzuţi în lupta purtată în apropiere, cu două decenii mai înainte.

Data construcţiei acestui lăcaş este precis menţionată în pisanie. Diferitele transformări sau adaosuri, care au alterat întrucîtva înfăţişarea iniţială a monumentului, erau uşor sezisabile prin cercetarea zidurilor sale, în cadrul restaurării începute. Cercetările arheologice efectuate în august 1973, în legătură cu această restaurare, au avut de aceea mai ales un caracter de control. Ele au fost concentrate în întregime în interiorul bisericii şi au putut aduce o serie de amănunte inedite privind ridicarea ei.

Săpăturile au constat dintr-o secţiune lată de 1 m, la sud de axul longitudinal al bisericii, străbătînd pronaosul, naosul şi partea de est a altarului, la care s-a adăugat o casetă în partea de sud a naosului, la vest de axul ferestrei.

S-a putut constata, în pronaos şi în partea de sud a naosului, că biserica este prima clădire ridicată pe acest loc, constructorii ei pornind de la partea superioară a unui strat de circa 0,20 m de humus cenuşiu cu nuanţe castanii aflat deasupra pămîntului viu. Nivelul de construcţie este marcat de urme de piatră spartă. În cursul lucrărilor de construcţie, pe măsura ridicării zidurilor, s-a recurs în interior la nivelări succesive pînă la nivelul de călcare marcat de pragurile de piatră ale ancadramentelor intrărilor în pronaos şi naos, aflate cu peste 0,70 m mai sus în raport cu cel exterior. Nivelările erau constituite din straturi de pămînt castaniu de diferite nuanţe (spre gălbui, roşcat sau cenuşiu), pigmentat cu urme de moloz, groase de 0,20 — 0,30 m, separate de straturi subţiri de cca 2 cm de mortar. Primele dintre aceste nivelări s-au făcut înaintea terminării construcţiei. Gropile unor pari de schelă, avînd diametrul de 0,20—0,40 mm, gropi umplute cu pămînt amestecat cu moloz şi piatră spartă şi situate la intervale de 3,10—3,50 m între ele şi la 1,80—1,90 m de zidurile bisericii, sînt vizibile în dreptul axului longitudinal al edificiului, străbătînd straturile inferioare de nivelare şi fiind acoperite doar de ultimele straturi de nivelare[2] groase de 0,20—0,30 m.

În naos şi altar s-au putut observa anumite particularităţi ale ridicării acestei biserici. În lungul suprafeţei rezervate altarului şi naosului fusese săpată anterior o groapă lungă de circa 10,50 m lată de circa 3,50 m şi adîncă de 1—1,20 m. Limita vestică a acestei gropi nu depăşeşte limita vestică a naosului[3]. Pe fundul acestei gropi au fost depuse fără vreo ordine, în diferite direcţii, oseminte reînhumate, într-un strat a cărui grosime ajunge la 0,35—0,40 m; deasupra osemintelor a fost aşternut un strat de pămînt gălbui castaniu, strat în care au fost găsite şi cîteva oase, astupînd groapa pînă la nivelul înconjurător. Deasupra stratului menţionat se află un strat subţire, aproape continuu, de arsură. El este străbătut de un par, gros de circa 0,20—0,30 m, înfipt foarte adînc; apropierea acestuia de fundaţia zidului de vest al naosului (marginea la 0,30—0,35 m) şi poziţia stratigrafică anterioară construcţiei şi primului strat de nivelare, arată că nu este vorba de resturile unui stîlp de schelă ci, probabil, de o amenajare legată de lucrări premergătoare construcţiei.

În partea de est a naosului, de la o distanţă de circa 2 m de tîmplă, s-au putut observa resturile unei alte gropi ce porneşte de deasupra urmelor de arsură de peste pămîntul ce acoperă stratul gros de oseminte reînhumate; această groapă, adîncă de numai 0,50 m avea pe fund, deasupra unor resturi de scîndură, alte oase reînhumate, aşezate de asemenea fără vreo ordine. Există aşadar în această zonă două straturi distincte de oseminte reînhumate.

Zidurile lăcaşului sînt ulterioare acestor straturi. Între rosturile pietrelor din fundaţie se află şi cîteva fragmente de oase. Că biserica este ulterioară atît faţă de groapa mare cu oseminte, cît şi faţă de stratul osemintelor de deasupra este evident şi stratigrafic. Şi în naos ca şi în pronaos, deasupra nivelului de construcţie, se află straturi de pămînt de nivelare separate de straturi foarte subţiri de mortar.

Aşadar, prin cercetările arheologice s-a constatat existenţa pe suprafaţa acoperită de naos şi altar, cu excepţia a două fîşii laterale late de circa 1 m, a unui strat compact conţinînd oseminte reînhumate, depuse înainte de construcţia bisericii. Între acoperirea gropii cu oseminte şi începerea lucrărilor de construcţie s-a scurs un anumit interval de timp, nu neapărat prea îndelungat, în cursul căruia s-a produs stratul subţire de arsură amintit. Ridicarea lăcaşului a fost precedată îndeaproape de depunerea osemintelor în groapa de dimensiuni mai mici şi mai puţin adîncă, deasupra unor scînduri.

Biserica din Războieni apare astfel ca un adevărat monument memorial al celor căzuţi în bătălia din iulie 1476, de la Valea Albă.

În cronica lui Grigore Ureche se consemnează: *„Mai apoi, după ieşirea neprietenilor şi a vrăjmaşilor din ţară, dacă au strînsu Ştefan vodă trupurile morţilor, movilă de cei morţi au făcutu şi pre urmă s-au ziditu deasupra oasilor o biserică, unde trăieşte şi astăzi întru pomenirea sufletelor“*[4]. Relatarea cronicarului, care reprezintă fie reluarea conţinutului unei cronici dispărute, fie consemnarea unei tradiţii încă vii, se dovedeşte a fi fundamentată pe o situaţie reală. Observaţiile prilejuite de cercetările arheologice aduc mai multe amănunte în această privinţă, lăsînd totuşi şi unele locuri supoziţiilor.

Pasajul din cronică privitor la construcţia bisericii, chiar dacă urmează imediat după relatarea bătăliei din 26 iulie 1476, înaintea povestirii desfăşurării în continuare a campaniei, se referă însă la evenimente petrecute mai tîrziu. Din el nu trebuie dedus că ar fi fost vorba de înălţarea lăcaşului chiar pe locul luptei, deasupra mormintelor celor

* Articolul reproduce textul comunicării: „Biserica lui Ştefan cel Mare din Războieni — monument comemorativ“, susţinută la Sesiunea anuală de comunicări a DPCN, mai 1974.

[1] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p. 143.

[2] Deasupra acestor ultime straturi se afla înaintea lucrărilor de restaurare o podea de lemn. Nu se cunoaşte aspectul pardoselii iniţiale; ţinînd seama de poziţia pragului intrării în naos, vechiul nivel nu putea fi mult diferit de cel actual.

[3] După cum am mai arătat, stratul de oseminte reînhumate lipseşte în pronaos. În extremitatea vestică a acestui compartiment, în partea de sud a secţiunii, a apărut marginea gropii unui mormînt tîrziu, în care fuseseră antrenate fragmente ceramice smălţuite caracteristice sec. XVIII—XIX.

[4] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, ediţia II, Bucureşti, 1958, p. 104.

http://patrimoniu.gov.ro

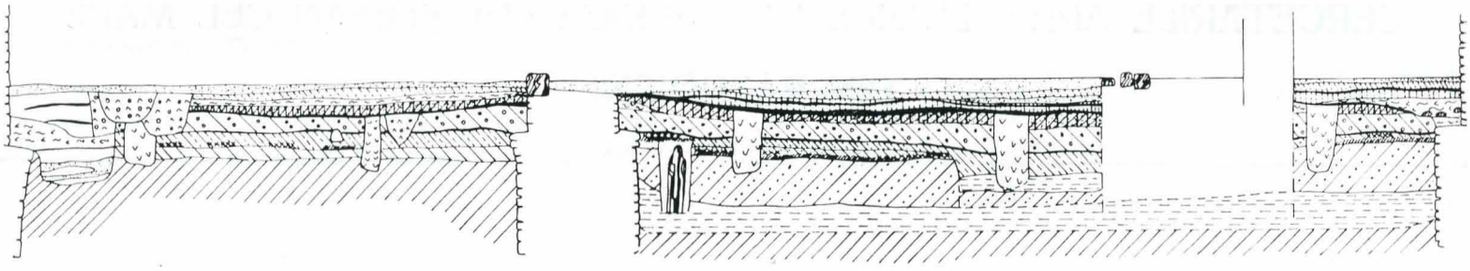

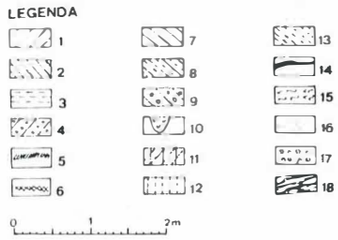

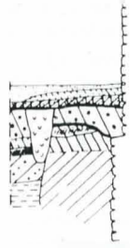

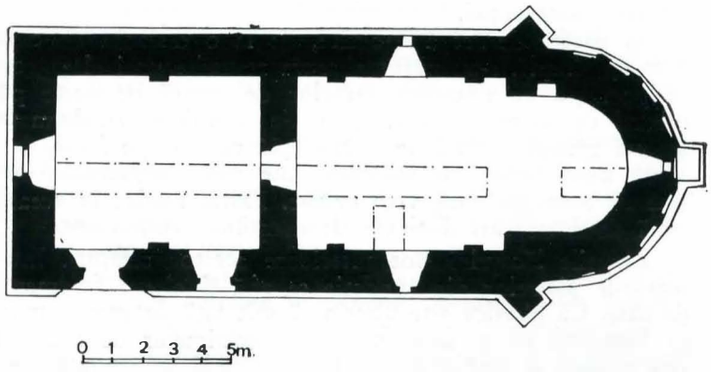

Fig. 1 Planul bisericii din Războieni cu traseul secţiunilor arheologice.

Fig. 2. Secţiunea longitduinală din naos, vedere dinspre vest.
1 — pămînt galben viu; 2 — pămînt castaniu-cenuşiu; 3 — strat cu oseminte reînhumate; 4 — pămînt gălbui-castaniu; 5 — arsură; 6 — cărbune; 7 — pămînt cenuşiu-gălbui; 8 — pămînt castaniu-gălbui pigmentat cu cărbune şi urme de cărămidă; la baza stratului, resturi de piatră spartă; 9 — pămînt castaniu-roşcat puţin pigmentat cu urme de moloz; 10 — groapă par schelă; 11 — pămînt cenuşiu-castaniu compact, uşor pigmentat cu urme de moloz; 12 — pămînt cenuşiu deschis compact; 13 — pămînt cenuşiu granulos cu urme de moloz; 14 — mortar; 15 — moloz, cărămidă spartă; 16 — nisip, umplutură sub podea scînduri; 17 umplutură din gropi tîrzii; 18 — lemn.

căzuţi, ci de o acţiune de reînhumare, urmată de edificarea lăcaşului. Cercetările arheologice au arătat că aceasta este interpretarea care trebuie dată textului cronicarului. Osemintele dezgropate după o perioadă destul de îndelungată (fapt evident şi din starea lor de conservare) au fost adunate şi reînhumate într-o groapă de mari dimensiuni, săpată pe locul unde urma să fie ridicată biserica. Oasele au fost aşezate în general fără vreo ordine. De remarcat, în porţiunea cercetată, lipsa craniilor; probabil că ele au fost depuse într-o zonă neatinsă de săpături (eventual în dreptul mesei altarului sau la vest de aceasta).

Cunoscînd data ridicării bisericii — 1496, la 20 de ani după lupta pe care o comemora — trebuie să ne întrebăm cînd a fost efectuată reînhumarea osemintelor. Am arătat că ele au fost acoperite cu pămînt lipsit de orice urmă de activitate omenească, aşadar înaintea începerii lucrărilor de construcţie; stratul de arsură aflat deasupra stratului de umplutură a gropii indică scurgerea unei oarecari perioade de timp (nu neapărat prea îndelungată) de la reînhumare pînă la edificarea lăcaşului. Se poate presupune că reînhumarea a precedat cu puţin începutul lucrărilor de construcţie, stratul de arsură putîndu-se datora unor activităţi premergătoare acestora. Un alt semn de întrebare poate fi pus de stratul superior de oseminte, avînd dedesubt scînduri. Dacă nu trebuie exclusă eventualitatea, mai simplă, că ar fi vorba de oseminte exhumate mai tîrziu, poziţia lor centrală şi condiţiile în care sînt aşezate îndreptăţesc ipoteza că ele ar putea reprezenta rămăşiţele unor personaje mai însemnate sau cu un rol mai important în bătălie.

Prin caracteristicile care au fost prezentate, biserica din Războieni ocupă un loc aparte nu numai între numeroasele ctitorii ale lui Ştefan cel Mare, dar şi în general între edificiile de cult din ţările române. Nici pînă la ridicarea ei nici după aceasta, nu există un exemplu similar de lăcaş ridicat *„pentru amintirea şi întru pomenirea"* eroilor căzuţi într-o bătălie, care să adăpostească osemintele acestora. Unele exemple, dintr-o perioadă mai tîrzie, de cruci puse pe locul unde au fost îngropaţi cei ucişi într-o luptă — crucea lui Leon vodă de lîngă biserica Slobozia din Bucureşti (1631) şi crucea ostaşilor lui Matei Basarab de la Fundeni (1632)[5] sau crucea lui Ferenţ de la marginea Iaşilor (1717)[6] — reprezintă numai cruci comemorative aşezate deasupra unor morminte comune, situaţie diferită de cea a bisericii care ne preocupă.

Locul în care au fost depuse, la Războieni, osemintele reînhumate — în altar şi în partea mediană a naosului — reprezintă în orice caz un loc de excepţie pentru înmormîntări, în care doar în anumite cazuri se puteau depune osemintele unor figuri eclesiastice mai venerate. Putem considera că ideea care a condus la ridicarea bisericii din Războieni deasupra osemintelor depuse în altar şi naos, reprezintă o continuare a obiceiului existent încă din perioada paleocreştină a edificării altarului unor lăcaşuri de cult deasupra criptei care adăpostea mormintele unor martiri; probabil în concepţia lui Ştefan cel Mare cei care îşi dăduseră viaţa luptînd împotriva „păgînilor" erau asemuiţi martirilor din perioada de început a creştinismului.

Caracterul de unicitate al ctitoriei lui Ştefan cel Mare, de la Războieni a fost scos în evidenţă de cercetările arheologice; cunoaşterea lui reliefează mai bine unele momente ale domniei marelui voievod. Faptul că tocmai bătălia de la Valea Albă a prilejuit ridicarea unui astfel de monument comemorativ arată însemnătatea pe care a avut-o o luptă care, deşi reprezentase un insucces, contribuise la obţinerea izbînzii finale în războiul care putea fi considerat drept cel mai greu din istoria Moldovei, încheiat cu retragerea armatelor invadatoare conduse de cuceritorul Constantinopolului. Bătălia de la 26 iulie 1476 rămîne memorabilă datorită gravităţii pierderilor de vieţi, *„mulţime mare de ostaşi ai Moldovei"*. Dacă în privinţa numărului exact al participanţilor la luptă şi al celor căzuţi, informaţiile nu concordă întru totul, cantitatea impresionantă a osemintelor reînhumate în biserică reprezintă o dovadă a numărului mare al celor pieriţi. Între aceştia se aflau mulţi din *„boierii cei mari"* şi *„vitejii cei buni"*[7], dintre cei mai apropiaţi de domn.

Ctitorind biserica din Războieni, Ştefan cel Mare a adus un suprem omagiu memoriei celor care se jertfiseră pentru apărarea pămîntului natal.

---

[5] N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Bucureşti, 1961, p. 334.

[6] V. Drăghiceanu, *Cetăţuia din Iaşi. Studiu arheologic*, în „BCMI", an VI, f. 24, 1913, p. 154—157, fig. 8—12.

[7] Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 104.

http://patrimoniu.gov.ro